

נפשות נעלמות – המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה

בבחירות לכנסת הראשונה, שהתקיימו ב-25 בינואר 1949, לא זכו להצביע יותר מעשרת אלפים מעפילים¹ ששהו עדיין, שמונה חודשים אחרי הקמת המדינה, מאחורי הגדרות של מחנות הגירוש בקפריסין. רבים מאותם מעפילים, בהם אנשי האוניה "מולדת" שגורשה מחופי הארץ בסוף מארס 1947, ישבו זה שנתיים בקירוב במחנות והמתינו שיותן להם להגיע אל חופי הארץ. נציגי המעפילים וגם שליחים מישראל – בהם אנשי המוסד לעליה ב' ונציגי מפלגות אל המחנות – העלו את התביעה להעניק זכות בחירה למעפילים במחנות קפריסין. בתום דיון בעניין זה במועצת המדינה הזמנית (5 בנובמבר 1948), נדחתה התביעה, מטעמים לוגיסטיים ומשפטיים.² השיר שהושר במחנות הגירוש "קפריסין היא גם כן ארץ-ישראל", לא חדר אל כל הלבבות בארץ.

אפיזודה זעירה זו, אשר נשטפה ונעלמה בזרם הגורף של אירועי ראשית המדינה, עשויה להבהיר, בקנה מידה קטן ובתמצית, את אשר בכוונת מאמר זה לטעון. אף שהיו חוד החנית בידי ההנהגה הציונית במאבקה לסיום המנדט הבריטי ולהקמת מדינה יהודית, תומר בידי ראשי המאבק הזה והקורבן הלא יגונה שלו – וננסה להוכיח זאת בהמשך – נעלמו מעפילי השנים 1945–1948

1. מספר בעלי זכות ההצבעה לכנסת הראשונה עמד על 440,000. הצביעו 86 אחוזים, והמועד למושב בכנסת היה 3,592 קולות. מדובר איפוא בכשניים וחצי מנדטים. ראה, תוצאות הבחירות לכנסת ה-11 תשמ"ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' י"ג. תודתי לחנן קריסטל שהעביר לי נתונים אלה.

2. את פרטי הפרשה מביא דוד שערי בספרו "גירוש קפריסין 1946–1949" (ירושלים 1981, להלן: שערי), עמ' 164–165. שערי כותב כי בצד הרצון מצד השליחים לתת ביטוי להשתייכותם של המעפילים ליישוב העברי בארץ, היו לדרישה זו גם מניעים פוליטיים, שכן מפלגות מסוימות נהנו במחנות מתמיכה שהיתה גדולה בהרבה משיעור התמיכה בהן בארץ. מכאן אפשר להסיק שהמפלגות הקובעות במערכת הפוליטית, שלא נהנו בקרב המעפילים מתמיכה דומה לזו שהיתה להן באוכלוסיה הכללית, אף לא עשו מאמץ מיוחד לאפשר הצבעת המעפילים.

מסדר-יומה של המדינה הישראלית הצעירה. אבדה להם נוכחותם וזהותם לא רק במישור הפוליטי ובחשיבה הציבורית הרשמית אלא, וביתר שאת, ברבדים העמוקים יותר של התודעה ותת-התודעה של החברה המתגבשת, שמסמניהם הם כל אותם חומרים אשר בהצטברותם מאפשרים לנו, כדברי לוסין פבר, "לשחזר את העולם הנפשי, האינטלקטואלי והמוסרי, ולבנות מחדש את דימויי העולם, החיים, הפוליטיקה והדת שעיצבה לעצמה קולקטיביות היסטורית מסויימת."³

מעבר לטענה עצמה שבמערכת הסימבולים וריטואלי ההקמה והגבורה שיצרה לעצמה המדינה החדשה, במודע ושלא במודע, לא יכלו אותם מעפילים, שארית הפליטה, למצוא את מקומם, ננסה גם להשיב על השאלה מדוע.

כשלוש שנים קודם הקמת המדינה, במחצית השניה של חודש אוקטובר 1945, יצא בן-גוריון לסיור בזק בשורה של מחנות עקורים בגרמניה. אפשר לתאר ביקור זה כמעין סקירת-הכוחות שעמדו לרשותו של בן-גוריון במאבק הגדול שאת קוויו העיקריים זה עתה ניסח, נגד המדיניות הבריטית ולקראת הקמת המדינה היהודית. "לי היתה דאגה על יהודי אירופה – הסביד לתבריו בהנהלת הסוכנות את מניעי ביקורו במחנות – ידעתי שאנחנו עומדים לפני מערכה קשה זממושכת [...] הם [יהודי אירופה] יכולים לשמש לנו מכשול גדול, גם עזר [...]”⁴ כבר בתעודה זו, אם כן, מובהר היטב אופי הדאגה של בן-גוריון לפליטי שואה: לא גורלם האינדיבידואלי, לא תנאי חייהם, הם העומדים בראש מעייניו, אלא אם יהיו למכשול במערכה הציונית, או אם יוכלו לתרום ולסייע לה.

ואמנם, בסקירת-הכוחות שערך במחנות, ביקש בן-גוריון לברר לאשורם את כוחם ואת עמדותיהם של אנשי המחנות, אם אמנם מסוגלים אותם שרידי-שואה ורוצים להטות שכם ולהירדם למאבק הציוני ולמדינה יהודית בארץ-ישראל, או שמחפשים הם פתרונות מידיים למצבם, יהיה מקומם של פתרונות אלה אשר יהיה. "יותר מהכול תלוי גודל המערכה שלנו – אמר בן-גוריון כבר בספטמבר 1944, בדברי פרידה שנשא בפני החיילים הארצישראלים טרם צאתם לאירופה – בדצונם ובעמידתם של מיליון וחצי היהודים באירופה. אם הם, בדגע שיוכלו להשמיע את קולם, אם הם יעמדו רצוצים, מעונים ודפייד, יסתפקו בפידוריי זכויות [...] ובחסדים וסיוע שיקבלו מאחיהם העשירים באמריקה ומתכרות צדקה בינלאומיות, או שהם – כיהודים גאים וזקופי-קומה – יתבעו יחד אתנו מולדת ועצמאות לעם היהודי, ויסתערו על שערי ארץ-ישראל."⁵

בתור מפקד הסוקר את פקודיו לפני יציאה לקרב, רשאי היה בן-גוריון להיות שבע רצון. סקרים ומשאלים שונים שנערכו בקרב אנשי המחנות, לאו דווקא

3. Charles Samaran (ed.), Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris 1961, p.961
 4. בן-גוריון בהנהלת הסוכנות, 21.11.45, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ).

5. בן-גוריון לפני חיילי הגדוד השלישי בקרית מוצקין, 23.9.44, אצ"מ, S25/6078.

על-ידי ארגונים ציוניים, הראו שהרוב הגדול בהם קיוו לעלות לארץ-ישראל אם תיווצר הזדמנות כזאת.⁶ לגודל האכזבה, שוב לא עמדו לרשות העניין מיליון וחצי מיליון יהודים כפי שחזה בן-גוריון ב-1944, אלא כמה מאות אלפים בלבד.⁷ התרגשות נדירה הקבילה את פניו של בן-גוריון בעת סיוריו והופעותיו במחנות. המלים משיח ומלך היהודים מופיעות תדירות בתיאורים של מלוויו. "היו מקומות בהם ניטלה לשונם של הניצולים", כתב אחד החיילים הארצישראליים שליווהו.⁸ מפקד המחנה בלאנדסברג – עד בלתי משוחד, יהודי מתבולל – כתב לאחר הביקור: "המחנה זכה לביקורו של בן גוריון – ראש הארגון הציוני בארץ-ישראל. בעיני אנשי המחנה הוא אלוהים. יש רושם שהוא מסמל את כל תקוותיהם להגיע לארץ-ישראל".⁹

חוויותיו הרגשיות של בן-גוריון בעת הביקור לא נפלו כנראה מאלה של מקבלי פניו. עד כדי כך שביום שבו ממחנה ברגן בלזן העתיק ביומנו, שלא כהרגלו לרשום רישומים קצרים וענייניים ביותר ביומן, את שיר הפרטיזנים של הרש גליק, בידידו, וכן את השיר "עם ברענט" של גבירטיג. העתיק, ולא הוסיף מלה, ולא הסביר ולא פירש את מעשהו.¹⁰

אולם מעבר לחוויית המפגש הראשון עם ניצולי השואה שחוה בן-גוריון בסיורו, הוא מצא במחנות את הנשק שחיפש, את אגרוף המחץ שאיתו ביקש לנהל את המלחמה על מדינת היהודים. בעודו מסייר במחנות, משוחח עם הניצולים ונציגיהם, עם החיילים הארצישראליים ועם הפיקוד האמריקאי, קלט את עוצמת הפוטנציאל המדיני של פצצת המחנות המתקתת, והחליט כי אסוד לפרקה, אלא בעיתוי ובנסיבות הנוחים למאבק הציוני המתרגש.

6. סקר שערכה אונר"א בקרב 20 אלף יהודים בקירוב במחנות העקורים העלה כי 96.8 אחוזים מהם הצהירו על רצונם לעלות לארץ-ישראל (מובא מתוך עזריאל קרליבך, דו"ח ועדת החקירה, תל אביב 1946, עמ' 275). ראש מחלקת העקורים האמריקנית, אישר על סמך מקורות צבאיים, ש-60 אחוזים מן היהודים היו בוחרים בארץ-ישראל, 20 אחוזים בארצות אחרות שמעבר לים, והאחרים, או שלא החליטו או שאמרו שהיו חוזרים לארצות מוצאם (תזכיר משרד העקורים של צבא ארצות-הברית, אזור ארצות-הברית בגרמניה, לוועדה האנגלו-אמריקנית, פברואר 1946). הפרטים הללו מצוטטים אצל יהודה באואר, הבריחה, תל אביב (להלן: באואר), עמ' 195.

7. ביומנו של בן-גוריון בתקופה שלאחר המלחמה מרובים האיזכורים והנתונים הרמוגרפיים והסטטיסטיים על שארית הפליטה באירופה, הבאים בעיקר בהקשר של עתיד הציונות. ראה, למשל, יומן בן-גוריון, 30.7.45; ביום ביקורו במחנה ברגן בלזן, רשם בן-גוריון פרטים רבים על התמותה בקרב יושבי המחנה ועל תנאי-הקיום שם. יומן בן-גוריון, 27.10.45, ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר (להלן: אב"ג).

8. ערות צבי לנגזם (שילוח), המדור לתיעוד בעלי-פה, עדות מס' 64. מצוטט אצל יואב גלבר, תולדות ההתנדבות (3), שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ירושלים תשמ"ג, (להלן: גלבר), עמ' 492.

9. ראה באואר, עמ' 96-97.

10. יומן בן-גוריון, 27.10.45, אב"ג.

מכאן ואילך נכרך בתפישה הציונית ללא הפרד, פתרון בעיית העקורים היהודים באירופה עם הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.¹¹ כל פתרון אחר, מהיר יותר, "אנושי" או "מוסרי" כפי שהוא כונה אז – בעיקר על-ידי הבריטים והארגונים הפילנטרופיים שפעלו במחנות – לעומת פתרון הקבע המדיני הגדול שהציעה הציונות, נדחה על הסף.

נאמן איפוא לתפישתו משכבר בדבר ניצול אסונו של העם היהודי כמנוף להגשמה ציונית, או כהגדרתו של אביוהר, גיוס המצוקה למען הגאולה,¹² מיהר בן-גוריון להשליט משמעת ציונית על המחנות. בעת סיורו כבר פעלו במחנות ארגונים פילנטרופיים יהודיים שונים שעסקו בעיקר בהוצאת ילדים ובהעברתם למוסדות ולמשפחות אומנות בבריטניה, בצרפת ובשווייץ. מיד תבע לעצור את התהליך ולא לאפשר הוצאת אנשים מן המחנות. בשובו להיידלברג מן המחנות בכאואריה העביר הוראה טלפונית לנציג הסוכנות בלונדון "לבל יוציאו אנשים מהאיזור [הכיבוש] האמריקאי, לא לצרפת, לא לאנגליה ולא לשווייץ [...] דרשתי מניעת הוצאת ילדים ובוגרים [...] אם לא לשם עלייה, לפי הוראת הסוכנות [...]".¹³

במקביל פעל להקמתה של מעין אוטונומיה יהודית, מיני-מדינה בדרום גרמניה, שבה ינהלו העקורים את ענייניהם באופן עצמאי, יימסרו להם שטחי חקלאות לעבדם בהדרכת שליחים מארץ-ישראל, ובהם יקבלו הכשרה חצי-צבאית לקראת עלייתם לארץ-ישראל.¹⁴ שם, בדרום גרמניה, באיזור הכיבוש האמריקאי, תבע לרכז את כל היהודים מאירופה, כדי להגביר את הלחץ, הן על הבריטים והן על האמריקאים, ולהפוך לחץ זה לבלתי-נסבל מבחינתם. "אילו היינו מספיקים לרכז רבע מיליון יהודים באיזור [הכיבוש] האמריקאי, זה היה מגביר את הלחץ האמריקאי [על הבריטים...] נתתי הוראה לכל המטפלים בדבר

11. למעשה, כבר ב-17 באוגוסט 1945, כתב בן-גוריון ביומנו כי "השינוי שחל במצב-העם היהודי מתייב ראייה חדשה של ארץ וגולה. אין עוד שני אלה חסיכות נפרדות – העלייה וצרכי העלייה מגשרים ביניהם. מה שהיום גולה יהי מתד ארץ-ישראל". יומן בן-גוריון מאותו תאריך, אב"ג.

12. מאיר אביוהר, "ביקור בן-גוריון במחנות העקורים", בתוך בנימין פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944–1948, באר שבע 1987 (להלן: אביוהר), עמ' 265; דיון מקיף על "תורת ניצול האסון" של בן-גוריון ראה, שבתי טבת, קנאת דוד, ג, הקרקע הבודה, תל-אביב 1987 (להלן: טבת).

13. יומן בן-גוריון, 24.10.45, אב"ג; זרח ורהפטיג שהגיע למחנות בתור חבר משלחת מטעם ועד ההצלה של הרבנים בארצות-הברית, מספר כי נקרא לפרנקפורט לשיחה עם בן-גוריון, לפני פגישתו של זה עם גנרל אייזנהאואר. "בשיחה ביקש בן-גוריון להבהיר לי עד כמה עלולות הוצאת ילדים ממחנות הפליטים והעברתם הזמנית לצרפת להחליש את המאבק לעליית כל הפליטים לארץ-ישראל". זרח ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 339–340.

14. בן-גוריון בהנהלת הסוכנות, 21 בנובמבר 1945, פרוטוקול הנה"ס, אצ"מ, ZA/2930.

'להרביץ' לאיזור עד כמה שאפשר יותר [...] ראיתי שאסור להוציא אף יהודי אחד למקום אחד מלבד ארץ-ישראל", אמר בהנהלת הסוכנות ב-21 בנובמבר 1945, אחר שובו ארצה מן הביקור.¹⁵ ובמזכירות מפא"י, למחרת היום, טען: "לא מצאתי בעולם ציבור ציוני כזה כמו שמצאתי במינכן ובסביבתה, וראיתי שזה יכול להיות גודם כביד במלחמתנו הפוליטית".¹⁶

הנה איפוא, גם אם יהיה זה מוגזם מעט לומר כי ממינכן שבבאוואדיה, ממחנות העקורים שבגרמניה, קמה מדינת היהודים, שם ודאי נמצא אחד המנופים, אם לא המנוף הגדול, להקמתה. ומשאותר והוגדר האובייקט, פעל בן-גורדיון למצוא או לארגן את הסובייקט. הוא עשה זאת בקדחתנות, וללא שהייה, כדרכו. בפגישה עם הד"ר ג'וזף שווארץ, מנהל שלוחת אירופה של הג'וינט, ואחד האנשים החזקים של הארגון האמדיקאי, הגיעו השניים להסכם, החדיר מאוד בתולדותיו של ארגון זה עד לאותה עת, לפיו יממן הג'וינט את פעולות העלייה (לדבות עלייה ב'). ההסכם הטיל על הסוכנות לדאוג להכנת היהודים ולהכשרתם לקראת העלייה.

אמת, כבר בהזדמנויות קודמות ניסח בן-גורדיון את קווי המיתאר של המאבק הציוני הלאומי על-פי תפישתו. התפכחות היישוב והנהגתו מן הציפיות שנתלו בממשלת הלייבור קדמו לפרסום הרשמי של תכנית הלייבור ב-13 בנובמבר.¹⁷ בסוף ספטמבר קרא בן-גורדיון לנתק כל מגע עם הממשלה הבריטית, ובמקביל לחזק את ה"הגנה" ולהגביר את פעולות העלייה הבלתי-לגאלית וללוותן במערכה נמרצת בדעת הקהל בארצות-הברית, בבריטניה ובכל מקום.¹⁸ ב-1 באוקטובר כבר היה הרבה יותר ספציפי. לעמיתיו בירושלים אשר תבעו ממנו לחזור ארצה כדי לנהל משם את המאבק, כתב כי הוא נשאר בינתיים באירופה כדי לרכז ולגבש שם את שלוחות הפעולה. במכתב שהכיל שמונה סעיפים, מנוסחים טלגרפית, התמצו הן האסטרטגיה והן הטקטיקה של מאבקו. נאמר בהם:

במדכו הכנות לעלייה ג' (נוסף על ב') והיא עלייה מזויינת שתעמוד בכוח עצמה בפני משטרה בים ובחוף [...] סעיף ב'):

15. שם, שם.
16. בן-גורדיון במזכירות מפא"י, 22 בנובמבר 1945, ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל (להלן: אמ"ע), 26/45.
17. פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הסוכנות בלונדון, 20 ו-25 בספטמבר 1945, אצ"מ, S25/1720; פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות בירושלים, אצ"מ, 30.9.45; סקירת קפלן במרכז מפא"י, 27.9.45, אמ"ע 23/45; בשדר לסנה מ-7 באוקטובר 1945, כתב בן-גורדיון כי ייתכן שלא תהיה כלל הכרזה של הלייבור, ומכל מקום, המדיניות העתידה תהיה "המשכת הספר הלבן למעשה". בן-גורדיון אל סנה, 7.10.45, אב"ג.
18. ישיבות הנהלת הסוכנות בלונדון, 20 ו-25 בספטמבר 1945, אצ"מ, S25/1720.

הפעולה באירופה (רכישה, אימון, מימון, קשרי שידור, העברה וגיוס עלייה ב' ו'ג') מחייבת מפקדה מרכזית בצרפת. יש להעביר מיד את אהוד [אבריאול] לפריס. עליו להגיע עוד בהיותי פה. והכרתי ששואל [מאירוב] יבוא מיד [...] סעיף ג']:

התגובה צריכה להיות מתמידה, נועזת ומחושבת לזמן לא מעט. לא קרב אתרון ולא ציפייה-לניצחון קל ומהיר [סעיף ו']:
הסברת התגובה לדעת הקהל בעולם [...] תשיבותה שקולה כמעט נגד התגובה עצמה [סעיף ח']¹⁹.

סעיפים אלה שהבאנו כאן, מתוך השמונה שבמכתב חשובים ביותר להבנת האסטרטגיה הבן-גוריוניסטית באותה עת, והתפקיד שממלאים בה ניצולי השואה. למעשה היתה זו התייאה של רעיון "העלייה הלוחמת" שלו מ-1939, שלא יצא אז אל הפועל.²⁰ כמו עכשיו כמו אז, ראה בעלייה זו מהלך דור-תכליתי – הכרזת מלחמה באנגליה מזה, והסעת אלפי פליטים לתופי הארץ לעיני העולם כולו מזה. מהלך זה נתפש בעיניו כמורכב וממושך, המחייב גיוס כל הכוחות, הן ביישוב והן בעם היהודי. לגיוס כללי ומקיף זה היה גם, בעיני בן-גוריון, כפי שניסחתי במקום אחר,²¹ ערך נוסף, שמעבר לתכליות הישירות והריאליות של העלייה הלוחמת, והוא הערך הסימבולי של מאבק והתעלות מתוך המצב היהודי ההווי, והכשרת הלבבות והכלים למלחמת-תקומה. וכאז כן עתה, היה ליצירת דעת קהל אוהדת משקל מכריע בתכניתו, והמאמץ ההסברתי הציוני היה תלק בלתי נפרד מן המאבק הכולל. מכאן גם חשיבותם הקריטית של פליטי ההשמדה הנאצית בנוסחה זאת: לא ימצא גורם בעולם המערבי, האמין בן-גוריון, שיהיו לו הכוח והעוז המוסריים לחסום, נוכח התקשורת העולמית שתוזן ותתזמר על-די ההסברה הציונית, את ניצולי השואה בדרכם אל עבר מקלטם בארץ-ישראל.

היעדים אם כן, הוגדרו, הותוו דרכי הפעולה, ונמצא גם הכוח שיוכל להגשים את המטרות, דהיינו, שארית הפליטה, בארגונו ובאמצעותו של היישוב ושליחיו. ואמנם, החל מסוף 1945 ותחילת 1946 תל מפנה רב-משמעות בתפישות, במטרות ובמימדים של העלייה הבלתי-לגאלית. עד אותו מועד פעל הארגון היישובי לעניין ההעפלה – המוסד לעלייה ב' (להלן, המוסד) – בלא שהוגדרו יעדיו בבירור, ללא קונספציה מקפת של הפעולה, וללא תכנון מראש. שליחי המוסד שוגרו לעתים באורח מקרי ופעלו כבודדים בשטח, ללא משאבים רבים, וללא מידע מוקדם על אפשרויות הפעולה, על קיומם של מעפילים-בכוח,

19. מכתב "אבי עמוס" מלונדון להנהלה בירושלים, 1.10.45, אב"ג.

20. עוד על "העלייה הלוחמת" ראה, מאיר אביזוהר, הציונות הלוחמת, קריית שדה בוקר 1985; טבת, עמ' 271-341; עדית זרטל, "בין מוסר ופוליטיקה", בתוך אניטה שפירא (עורכת), קובץ ההעפלה (בדפוס: להלן: זרטל).

21. זרטל.

על נכונותם של אותם יהודים, שארית הפליטה, לעמוד במסת העלייה הבלתי-גאלית, על כל הסיכונים והקשיים הכרוכים בה.²²

המפגש הראשון עם החורבן ועם מצוקת השרידים היה מהמם והכלים שניתנו בידי השליחים לא הלמו, באורח טראגי, את הצרכים. "אני חי בהרגשה קשה מאוד - כתב אחד מאנשי המוסד בנובמבר 1945 - שאנו נחמיץ אפשרויות גדולות [...] זאת היא הכרה המטילה על כולנו אשמה כבדה [...]"²³

העבודה במוסד היתה, כניסוחו של אחד האנשים המרכזיים בו, לא מושכלת ולא מאורגנת, תלויה אינטרסים פוליטיים-מפלגתיים, ופרוצה לשיקולים זרים. "עבודת המוסד מתנהלת לפי בחינות משונות - כתב אחד השליחים בשלהי 1945 - כל אחד שמגלה יוזמה הוא המרכז. והכל נשאר בלתי מרוכז. נכנס לעבודה רעל הפוליטיקה והאמפאטיה האישית".²⁴

התוצאות היו בהתאם. רק באוגוסט 1945, יותר משלושה חודשים אחרי תום המלחמה - יש לזכור כי שליחים של המוסד הגיעו לאירופה בדרכים שונות עוד לפני סיום המלחמה וניסו לפעול לארגון עלייה ב' - יצאה ספינת המעפילים הראשונה של המוסד, מאיטליה, ועליה שלושים וחמישה מעפילים בלבד. מאוגוסט עד דצמבר 1945 הפליגו עוד שבע ספינות, שתיים מיוון והשאר מאיטליה, ועליהן 1036 מעפילים בסך הכול. במאמר מוסגר, חשוב לציין כי כל שמונה הספינות הללו הגיעו אל חופי הארץ והורידו את אנשיהן בשלום, בעזרת מנגנון ההורדה של המוסד שהוכשר עוד בשנים שלפני המלחמה. המוסד - על שלוחותיו בחוף-לארץ ובארץ - מילא את היעד המקורי שלו, שלשמו הוקם שבע שנים קודם, כלומר, שבירת מיכסות העלייה הבריטיות והבאת יהודים "בלתי לגאליים" לארץ-ישראל.

תחילת 1946 סימנה ראשיתו של שלב חדש בהעפלה ובפעולות המוסד. התגבש ארגון פעולה רחב ומסודר הרבה יותר באירופה, אשר תיאם באופן מהודק יותר את עבודת השלוחות בארצות השונות, שעד אז היתה פרטיזנית

22. השליחים הראשונים של המוסד לאיטליה טענו, בתחילת 1945, כי אין כלל מועמדים לעלייה: "[...] לעניין ב' אין כאן לגמרי אנשים [...]". "גבי ראשי" לארצ'י, 25.1.45, וכן 'בנימין' לארצ'י, 12.3.45, ארכיון תולדות הגנה (להלן: את"ה) 14/81; יהודה ארזי, שאליהו גולומב שלחו במאי 1945 לנהל את מפעל ההעפלה מאיטליה, היה סבור כי מדובר בהעלאתם של 5000 איש בקירוב, לא יותר. מובא אצל באואר, עמ' 69-70. רק מאוחר יותר, כאשר החלו להגיע לאיטליה הפליטים ממרכז אירופה וממזרח, גילו השליחים את ממדי האתגר שעמד בפניהם.

23. מכתב פינו גינזבורג מפריס למרכז המוסד בארץ, 6.11.45, את"ה 160/א14; במכתב אחר שלו כותב גינזבורג כי אין לנו שליחים מספיקים, לא מבחינת המספר ובמיוחד לא מבחינת ההתאמה. גינזבורג מזינה למרכז המוסד, 16.11.45, את"ה 160/14.

24. גדעון רופר (רפאל) מפריס לשרתוק, 14.12.45, את"ה 100/14.

במידה רבה. אנשים בכירים תפסו עמדות פיקוד מרכזיות במוסד.²⁵ במקביל להגדלת המשאבים הכספיים – כספי הג'וינט בעיקר, שהועברו בעקבות ההסכם העקרונות שהושג בין בן-גוריון וד"ר שווארץ – יכול היה המוסד להשיג עכשיו אוניות בעלות נפח גדול יותר, עודפי ציים שהגיעו אל השוק האזרחי.²⁶ גם ארגון שארית הפליטה, דהיינו, הכנת האנשים להפלגות – תחום בו מילאו החיילים הארצישראלים תפקיד מרכזי – עלה על פסים חדשים וכבר נתן את אותותיו.²⁷ ואמנם מינואר ועד סוף יולי 1946 הוציא המוסד 9 אוניות מנמלי אירופה, על סיפונן של כמה מהן יותר מאלף מעפילים להפלגה.²⁸ הישג מבצעי גדול לכל הדעות. אלא שהצלחה וקוץ בה. כל האוניות הללו נתפסו על-ידי הבריטים לאורך חופי הארץ. מעפיליהן נשלחו אל מחנה המעצר בעתלית, והוחזקו שם פרקי-זמן מסויימים. מששחררו, נוכח מספרם מן המיכסה התודשית הרשמית שהיקצו הבריטים לעלייה, ושהנהלח הסוכנות סירבה לקבל. הבריטים מצאו אפוא דרך להתחכם להנהגה הציונית. לא זו בלבד שעלה בידם לסכל את הפעולה הבלתי-לגאלית, אלא הם-אף הכריחו בדרך זו את ההנהגה הציונית להשלים עם מיכסת העולים שהם קבעו, ולו גם בדלת האחורית. אולם עד לנקודת-זמן זו, המוסד עדיין הוסיף למלא את הפונקציה הראשונית שלו, הבאת יהודים לארץ-ישראל, אלא שהפעולה שוב לא היתה חשאית ומחתרתית, אלא קיבלה אופי של התנגשות גלויה ושל הפגנה פוליטית ציונית. פרשת החשיפה והעיכוב של שתי אוניות המוסד ועליהן אלפי מעפילים בנמל לה ספציה שבאיטליה, באפריל 1946, אשר נוצלה, תחילה על-ידי הפעילים הארצישראלים במקום ולאחר מכן על ידי ההנהגה הציונית, לעשיית הון ציבורי ותקשורתית למען עניין המדינה היהודית, גילמה בתמצית את הצביון החדש, המדיני והסמלי בעיקרו, של מפעל ההעפלה.²⁹

עד קיץ 1946 עמדה אפוא ההעפלה בסימן של מתח מתמיד בין יעדה הראשוני, המקורי, דהיינו, הבאת יהודים לארץ-ישראל ושכירת מיכסות העלייה, ובין

25. בין השאר, אהוד אבריאלי נשלח לפריס לריכוז פעולות המוסד שם ליד שאול מאירוב; פינו גינזבורג יצא לז'נבה לנהל את עבודת הכספים של המוסד; עדה סרני הצטרפה לשלוחת-איטליה, שהיתה מן השלוחות הגדולות והפעילות של הארגון.

26. האוניות "יאשיהו וג'וד" ו"הגנה", למשל, שהפליגו ביוני וביוולי 1946 ועל שתיהן 4,000 מעפילים בקירוב, היו שתי קורבנות חדישות למדי, שנרכשו על-ידי איש המוסד זאב שינד בארצות-הברית, בתחילת אותה שנה, והוסכו לצרכי ההעפלה.

27. דיון מקיף על פעולות החיילים הארצישראלים ועל תרומתם לארגון העלייה הבלתי-לגאלית, דאה גלבר.

28. האוניה "מכס נורדאר" הסיעה 1666 מעפילים; "יאשיהו וג'וד" – 1257; "הגנה" – 2678. "סיכומי ההעפלה", את"ה 2751.

29. אין זה המקום לדון בהרחבה בפרשת "לה ספציה". חומר ראשוני על הפרשה מצוי בתיק "לה ספציה" 14/86 ובתיק יהודה ארזי, את"ה; כן ראה, עדה סרני, ספינות ללא דגל, תל אביב 1975, עמ' 62–73; דיון נרחב על הפרשה ראה גם גלבר, עמ' 650–660.

היעד המדיני-סמלי המאוחד יותר שהושאל לה. המעפילים הגיעו אמנם לארץ, אבל מספרם נוכח ממיכסות העלייה. אולם הפתרון הבדיטי של העבדת המעפילים למחנה המעצר בעתלית, שהופעל עד אוגוסט 1946, לא יכול היה להאריך ימים, בעיקר בשל היעדר מקום במחנה שעלה על גדותיו. בקיץ 1946 כבר דוכזו בנמל חיפה יותר מ-3000 מעפילים. האלפים הנוספים שעשו את דרכם באותם ימים לארץ-ישראל באוניות של המוסד, איימו לשבש לחלוטין את הסדדים הבדיטיים. בתום סידרה של ישיבות שקיים הקאבינט הבדיטי בעניין זה, ביולי ובתחילת אוגוסט, התקבלה ההחלטה לגרש את המעפילים למחנות מעצר בקפריסין, "עד שאפשר יהיה להגיע להחלטה על עתידם".³⁰

"החלטת קפריסין" יצדה שוב מצב חדש במאבק ההעפלה. היא לא עמדה בנפרד לעצמה, אלא היתה חלק ממערך שלם של נסיבות שהשתנו. בה בעת פורקה "תנועת המרי העברי", ואם עד אז היתה המערכה הציונית מערכה משולבת שחברו בה מאבק מדיני בינלאומי, העפלה ומאבק מזויין בתחומי היישוב, הדי מקיץ 1946 הועתק כובד המשקל אל הזירה המדינית. ההעפלה הפכה להיות המנוף המרכזי בזירה זו, בהיותה עתה מפעל גלוי במופגן, בעל יעדים מדיניים בלבד. המעפילים שוב לא היו המטרדה עצמה או הערך העליון של הפעולה, אלא המכשיר, אמצעי הניגוח העיקרי בידי ההנהגה הציונית כנגד המדיניות הבדיטית.

שנת 1947 בהעפלה היא שנה המתאפיינת בפדוקסים. מצד אחד זהו פרק השיא של ההעפלה ושל פעולת המוסד לעלייה ב': במהלך שנה זו מוציא המוסד 21 אוניות, מצרפת, מאיטליה, משוודיה, מבלגדיה, מרומניה ומצפון-אפריקה, ועליהן עשרות אלפי מעפילים.³¹ תנועת-עם מחתרית על פני הים שאין דומה לה בהיסטוריה התדשה. אולם זו גם השנה שבה מתרחקת ההעפלה מיעדיה המקודדים יותר מאשר בכל תקופה שקדמה לה. גודלם המידי של הפליטים/מעפילים הופך להיות משני ותלוי-אינטרסים ציוניים-יישוביים. התפישה הכן-גודיונית של גיוס המצוקה לצורך הגאולה מגיעה לשיאה. הדרך שעושים שרידי השואה מוליכה ממחנות העקורים באידופה אל מחנות המעצר בקפריסין. לא לארץ-ישראל. ומאוחר יותר, במקרה-השיא של "אקסודוס", שעוד נשוב אליו, אף שולחו אותם מעפילים בחזרה לגרמניה. כן-גוריון, שביקש לשמר את חומד הנפץ הסימבולי שהיה טמון בפרשת "אקסודוס", התנגד לכל פתרון-ביניים שיתיד את הסכך הבינלאומי בפדשה זו, וימנע מן העקורים הללו את השיבה הכפויה אל ארץ סיוטיהם. נסיונו של וייצמן לתווך בפרשה באמצעות לאון בלום, ולמצוא לה סיום "הומאני" על אדמת צרפת, נתקל בתגובה קשה ביותר

30. החלטת הקבינט הבריטי על שילוח המעפילים לקפריסין, 13.8.46. נוסח מלא ראה,

שערי, עמ' 321-325.

31. "סיכומי ההעפלה", את"ה 2751.

של בן-גוריון, שראה בו, בווייצמן, מכשיר בידי בוין נגד ההנהלה הציונית. במכתב יוצא דופן בחריפותו, שהריץ מז'נבה לחברי הנהלת הסוכנות בלונדון, התנגד בן-גוריון לכל התערבות מצידו של וייצמן ולפעולה לא מתואמת כלשהי מצד חברי ההנהלה בלונדון. מפאת חשיבותו של המכתב, נביא כאן, בפירסום ראשון, את עיקרו:

אני מלא דאגה ופליאה על מה שנעשה בלונדון. איני יודע על-ידי מי: על דעתו הפרטית של וייצמן או על דעת חברים או חבר בהנהלה בלונדון. חרדה זו אינה מיוחדת לי בלבד, גם משה [שרת], שבא היום הנה, שותף לדאגה הזאת. הוא ניסח את הדבר ככה (ואני מסכים לניסוח): האנגלים מנצלים את וייצמן שילחץ עלינו לטובתם. גם נסיעתו של ירבולם להמבורג תמוהה בעיני. בשם מי נסע? מי שלח אותו? לשם מה? מכיוון שהחברים בלונדון לא ראו צורך או לא הספיקו להודיע לי מה הם עושים או חושבים לעשות בעניין, הריני רוצה למסור לכם דעתי השקולה והנחרצה:

(1) אני מתנגד בהחלט שח.ו. יתערב בפעולות של ההנהלה, ישמש שליחה או יפעל כמתווך בין הממשלה והסוכנות. אם יש צורך – ויש – לפנות לממשלה, יפנו חברי ההנהלה ועל אחריות ההנהלה, ולפי החלטות ההנהלה. התערבותו של ח.ו. תזיק כלפי חוץ וכלפי פנים. [ההדגשה במקור – ע.ז.]

(2) אני מניח שאתם בלונדון לא תפעלו בעניין המעפילים בניגוד להחלטתנו המשותפת ולא תפרו את ההוראות שהוחלט עליהן. אני מבין את הקושי של מצבכם, אבל עמדתם בקושי זה, וקשה לי להניח על הדעת שדווקא עכשיו, אחרי ישיבה זו של הוועה"פ, יתחיל ריקוד-שדים חדש, דווקא בלונדון.

(3) מה שנעשה כבר – ולא ברור לי מה נעשה ועל-ידי מי – כבר הביא נזק לא מעט. כל פעולה נפרדת בלונדון שלא על דעת ההנהלה כולה, עלולה לפוצץ את ההנהלה ואולי את ההסתדרות הציונית.

היום קראתי ידיעה של רוטר – וברור לי שזו ידיעת שקר – שהמעפילים כאילו הסכימו לרדת [בצרפת] מרצונם הטוב, ואך היתנו תנאי שלא ינתן פירסום לדבר, ולכן אסרה הממשלה על הכתבים והצלמים להימצא במקום. זהו פרק של ההשמצה והקמפניה של הסתה שמנהלת מכוונת התעמולה של משרד החוץ נגד ההעפלה והתנועה הציונית, וכבר קראתי אתמול בטיימס ונוסח ששמענו אותו בימים הטובים מפי היטלר: "ציונים – מארכסיסטים".

ניזהר שמי שהוא מאיתנו לא ישותף באיזה דרך שהיא בקמפניה זו.

(4) אני מתנגד שיוטל איזה תפקיד פוליטי שהוא על ח.ו. – בין באנגליה בין באמריקה. אין צורך לנמק זאת.³²

32. בן-גוריון מגנף [ז'נבה] אל חברי ההנהלה בלונדון, 7.9.47, מתוך מחברת מכתבים מתאריכים 28.8-8.9.47, אב"ג.

חובה לציין כי רבים מן המעפילים/הפליטים, בעיקר המאורגנים שבהם, חברי תנועות הנוער והמפלגות הציוניות, לא ראו את עצמם קורבנות המצב הזה, אלא שליחיו מרצון ואף גיבוריו. היו ביניהם "אחד העם", אנשי-שורה, "חומר אנושי קשה" כהגדרתם הרווחת של שליחי היישוב.³³ שקיבלו עליהם את הדין, באין ברירה. אבל היו בהם גם מנהיגים ואנשי-מעלה, שראו במאבק הזה המשך ללחימתם במחתרת או למאבק ההשרדות שלהם בגיטאות ובמחנות מימי המלחמה. "היום אנו עולים על ספינה שהיא ספינת המלחמה של העם היהודי על קיומו", נכתב בהוראת-יום לתברי "השומר הצעיר" לפני שעלו על האוניה "אקסודוס", "נצעד קוממיות יחד עם המוני בית ישראל - בראשם, לימינם ולעזרתם, כפי שצעדו חברינו במחתרת, בגיטאות, במפעל של הצלת יהודים ומלחמה על כבוד ישראל".³⁴

ואמנם במקרה של "אקסודוס", שמעפיליה שולחו כזכור. בחזרה לגרמניה, וחלקם ישבו במחנות שם עד 1949, תגגה הטקטיקה הציונית את נצחונה. מראשיתו חוכנן המבצע כדי שיהיה אפשר להפיק ממנו את מלוא התועלת המדינית, ומכונת התעמולה הציונית ניצלה את נפתולי העלילה הזו עד תומם. במיוחד משלב שיגורם של הפליטים מחיפה לחופי צרפת, וכעבור כחודש לגרמניה, זכו אירועי "אקסודוס" לתהודה בינלאומית,³⁵ ופגעו אנושות במעמדה של בריטניה ובטיעוניה של זו במאבקה נגד העלייה הבלתי-לגאלית. יתרה מזאת, בעת שהחילים הבריטים גררו על רציפי נמל חיפה את מעפילי ה"אקסודוס" אל שלוש אוניות הגירוש, עמדו יושבי-ראש הוועדה המיוחדת של האו"ם (UNSCOP) השוודי אמיל סנדסטרם והנציג היוגוסלבי לוועדה, שאיש המחלקה המדינית של הסוכנות אבא אבן הביאם למקום, וצפו במתרחש. בואם לא היה מקרי, אלא מתוכנן היטב, ולפני הגעתה של "אקסודוס" לחיפה, אף הועבר שדר ממרכז המוסד בארץ אל האוניה בדבר בואם הצפוי של נציגי

33. ראה, למשל, עדות מפקד האוניה "יגור" (יולי-אוגוסט 1946), את"ה 14/231.

34. ארכיון מורשת D.1.5943. תצלום הוראת היום מופיע ב"ספר השומר הצעיר" (ב), קונטרס ג. עמיתתי אביבה חלמיש היפנתה את תשומת לבי למסמך זה, ועל כך תודתי לה.

35. העתונות הצרפתית כולה, קומוניסטית, סוציאליסטית וליברלית, ליוותה את הפרשה בכותרות ראשיות ובידיעות ומאמרים בעמודים המרכזיים. עחון קומוניסטי הכתיר את שלוש אוניות הגירוש הבריטיות שעגנו אל מול חופי צרפת, ועל סיפונן 4500 המעפילים "אושוויץ על המים". ראה, עדית זרטל, "הצלע החמישית של המשולש", בתוך השנתון ליהדות זמננו מס' 5 (כדפוס); על תגובת העתונות האמריקנית, ראה תיק עתונות "אקסודוס", אצ"מ, S25/2630; כן ראה Michael Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton 1982, pp. 250-259.

הוועדה לנמל.³⁶ "זו העדות החזקה ביותר", אמר הנציג היוגוסלבי על אירועי "אקסודוס" באותו יום.³⁷ אכן, על פי עדויות בני-הזמן, ולדעת רוב ההיסטוריונים, השפיעה שלשלת האירועים של פרשת "אקסודוס" על גיבושה של הצעת החלוקה שהגישה הוועדה לאו"ם ב-1 בספטמבר, וסימנה את תבוסתם הסופית של הבריטים במאבקם נגד העלייה הבלתי-לגאלית.³⁸

בטרם ניגש לבחינת השאלה, המלווה כנצימת-רקע את כל מה שנאמר עד כה במאמר, מדוע אין המעפילים הללו, שמילאו תפקיד כה מרכזי במאבק-התקומה הציוני, זוכים למקום ראוי להם באפוס-התקומה שנוסח ועוצב בשנות המדינה הראשונות, נעיף לרגע מבט בארגון היישובי שהניע את ההעפלה והפעיל אותה – המוסד לעלייה ב'.

לבד-מהיותו בעל עניין וחשיבות כשלעצמו, כמבנה פוליטי, ארגוני ומבצעי, תפס המוסד מקום נכבד בהיררכיה של הגופים הטרומ-מדינתיים ומילא, כנגזר מן הדברים שנאמרו לעיל, תפקיד מרכזי במאבק הציוני. ואף-על-פי-כן, כמו מושאי פעולתם, אם כי באורח דרמטי פחות, נגזרו גם אנשי המוסד לעלייה ב' בשבר שבין היהודיות והישראליות עם הקמת המדינה.

איפיוני-החטף על המוסד כארגון יישובי ייחודי שיובאו להלן, הם תמצית מתוך עבודה מקיפה בכתובים, הנסמכת בנוסף על המקורות הארכיוניים, גם על מחקר סטטיסטי סוציו-פוליטי מקורי שנעשה במסגרת עבודה זו. אם כן, פורמלית, היה המוסד הזרוע המבצעית של ההגנה, וכפוף להנהגה המדינית של היישוב. אולם בתוקף הנסיבות ההיסטוריות ומרכזיותו של מפעל ההעפלה, חושל כאן אחד הארגונים החזקים והעצמאיים במערכת הגופים והארגונים היישוביים באותה עת. ראשיתו בשלהי 1937–תחילת 1938 כיוזמה עצמאית של הקיבוץ המאוחד לא רק נגד המדיניות הבריטית אלא גם נגד הקו המרכזי של ההנהגה הציונית, שדגל בקואופרציה עם הבריטים. ומקורות היניקה האידיאיים שלו היו התפישות המהפכניות הרדיקליות של אנשי הקיבוץ המאוחד וכן

36. ב' 17 ביולי 1947, עת היחה ה"אקסודוס" במרחק יום שיט מחופי הארץ, העביר המוסד הוראה לאוניה לשדר ליישוב: "בשיזורכם רצוי לספר על סבלוהיכם, שאיפתכם לארץ, המחאה נגד השלטון וסגירת השערים. רצוי לקרוא להחערבות ועדת האומות המאוחדות [...]". ב' 18 ביולי, בעקבות השתלטות החיילים הבריטים על האוניה, העביר המוסד את המסר הבא: "הוכרזה שביתה כללית, היישוב זועם. מוועזעים מההתנפלות האכזרית עליכם. גאים על עמידתכם האמיצה. אבלים על האכזרות. על אף הכל ההעפלה תימשך. כתוצאה מפנייתכם ועדת האומות המאוחדות יוצאת לתיפה. חזקו ואמצו". תיק "אקסודוס", את"ה.

37. מצוטט אצל, Norman Rose, *Haim Weizmann*, New York 1986, p. 425.

38. ראה בעניין זה הערה 36; עמיצור אילן, אמריקה, בריטניה וארץ-ישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' 272–273; יהושע פרוינדליך, "פרשת תקירתה של ועדת אונסקו"פ", הציונות י"ג, תל אביב תשמ"ת, עמ' 27–51.

התפישה הפוליטית הטקטית שהניחה כי הקצנה של הפעולה תביא בהכרח ליצירת כוח ולכיבוש עמדות השפעה בתוך היישוב - מעין מהלך של קומפנסציה על דיחוקו היחסי של הקיבוץ המאוחד מעמדות ההשפעה וההכרעה המרכזיות. קו זה של אקטיביזם ורדיקליזם נותר במוסד יחד עם אנשים מרכזיים בו, גם לאחר שעבד תהליך "הלאמה" ב-1939 והוכפף להנהגתם של נאמני ההנהגה המרכזית.

אף כי אנשי המוסד הראו לאורך תקופת פעילותו כולה, בכמה אירועי-מפתח, כגון פרשת "דאריאן"³⁹, פרשת "לה ספציה"⁴⁰ ובמיוחד בפרשת שתי האוניות "פאן יורק" ו"פאן קרשנט"⁴¹, נטייה לעמדה עצמאית, לאוטונומיה ארגונית ופונקציונלית וכן לקביעת עובדות בעלות אופי והשלכות מדיניים, חשיבותו של המאפיין הרדיקלי בקלסטר של המוסד, בדרכי הפעולה ובתודעת הקבוצה שלו לא היתה דווקא במימושו במציאות, אלא בהיותו בבחינת אפשרות "עומדת", אופציה אלטרנטיבית של תפישה ופעולה.

בפרשת "לה ספציה" היה זה יהודה ארזי, ראש שלוחת איטליה של המוסד, אשר ניהל את המאבק על-פי דרכו, בחד בקו התעמולתי ההפגנתי, ולקח על עצמו סיכונים אישיים וציבוריים שהביכו את ההנהגה הציונית שהיתה אז בשלב לא נוח מבחינתה, מפוצלת פיסית ופוליטית, בין ארץ-ישראל, פריס ולונדון.⁴² בשיאו הדרמטי של מפעל ההעפלה בשלהי 1947, עת הועברו 15,000 מעפילים בשתי אוניות ה"פאנים" הענקיות, התנגש המוסד התנגשות חזיתית ורועמת עם ההנהגה המדינית. למעשה, עם עלות שאלת ארץ-ישראל על שולחן הדיונים של האו"ם, ולאחר גידוש אוניות המעצר הבריטיות עם פליטי "אקסודוס" מצרפת לעבר המבודג, תם תפקידה המדיני של ההעפלה, התפקיד העיקרי שיעדה לה ההנהגה בשנים שלאחר המלחמה. מי שניהלו את המערכה הדיפלומטית באו"ם אף טענו כי המשך ההעפלה עלול לחבל במאמציהם. בהתנגשות הזאת האשימה ההנהגה המדינית את ראשי המוסד בשיבוש המהלכים המדיניים, ובסיכול הסיכויים להשגת מדינה. ואף-על-פי-כן, העדיפו אנשי המוסד, והעדיף ראש המוסד, נאמנה של ההנהגה המדינית, את הגיון המעפילים ואת הגיון ארגונם. את הדינמיקה הפנימית, המבונה, של ההעפלה, לא זו המדינית המושאלת, לא היה אפשר עוד לעצור על-פי ההגיון המדיני. כנגד חבריו, כנגד מי שהציבוהו בראש המוסד, על מנת להכפיף את הארגון להגיון המדיני המרכזי, טען שאול מאירוב את הטענה הקלאסית הצרופה של ההעפלה, לאמור, זהו תהליך היסטורי

39. על פרשת "דאריאן" ראה אצל דליה עופר, דרך ביס, ירושלים 1988.

40. ראה הערה 29.

41. על פרשת ה"פאנים" ראה, זאב (ונייה) הדרי, זאב צחור, אניות או מדינה, תל אביב (ללא תאריך).

42. ראה הערה 29.

בעל כוח וחיות משלו, שאנחנו, שליחי היישוב, רק מנווטים אותו ומסייעים לו. במכתבו לשרתוק מיום 4 בדצמבר 1947 כתב מאירוב

מעולם לא ראחה עצמה ההנהלה [הנהלת הסוכנות], המנהלת את ההעפלה, סמכות שיש בידה להפסיק ולכוון ולחדש כרצונה. אילו הודתה בכך היה בזה משום אי-אמת, והיה בזה משום מתן תוקף לדברי אויבינו הארורים, הטוענים שכל עניין ההעפלה אינו כי אם מעשה מחושב ו'מלאכותי' של הציונים [...]. מה שטענה ההנהלה תמיד, ובצדק, היה שאין כוח בעולם שיוכל להפסיק את ההעפלה, כל כמה שקיימים יהודים הנדחקים ופורצים לארץ.⁴³

קבוצת-הגלעין של המוסד פעלה באורח דמוקרטי, כיאה לקבוצת-עילית וולונטרית. אמנם היתה קיימת בה הגדרת תפקידים פורמלית, אבל למעשה ההיררכיה בתוכה-היתה אופקית, או אם לשאול את דבריו של מונטסקייה, היתה זו קהילה של שווים, שרק השווים בתוכה יכולים להיות מנהיגיה.⁴⁴

הסמכות והאחריות בתוך הקבוצה, גם בנוגע מטבעם ומרקעם של אנשיה, מטבעו ומאופיו של ראש המוסד, וגם מאופי הפעולה המתחרתית והמפוזרת, היתה מבוזרת ביותר. ראשי השלוחות/הארצות הגדולות נהנו מאוטונומיה כמעט מוחלטת. הם החליטו על היקף הפעולה, הם קבעו את עיתוייה, הם קיימו את הקשרים המדיניים עם המימסד הפוליטי והכלכלי באותה ארץ. לעתים אף גייסו בכוחות עצמם את המשאבים לפעולותיהם. במידה רבה הכתיבו האנשים והנסיבות בשטח למרכז, שהיה בבחינת מתאם יותר מאשר כופה ומכתיב. אופי זה של פעולה יצר גם חיכוכים ומאבקי כוח בין השדה והמרכז ובין השלוחות השונות לבין עצמן.⁴⁵ יומן המבצעים של המוסד משנת 1947 – כאמור, שנת השיא של ההעפלה – מלמד על מערכת שוטפת ומתמדת של התייעצויות, של מאבקים ושל קבלת החלטות שמקיימים האנשים המרכזיים במוסד, אף שהם מפוזרים על פני ארבע יבשות.⁴⁶

מבנה ארגוני ותיפקודי כזה חייב אנשים מרקע מסויים, בעלי רמה אישית

43. שאול מאירוב אל משה שרתוק, מצוטט אצל יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ג 2, תל אביב 1973, עמ' 1184-1186.

44. Montesquieu, *L'Esprit des Lois*, VIII/3.

45. הקשר בין שלוחת איטליה בעיקר, תחילה בניהולו של יהודה ארזי ובהמשך, בניהולה של עדה סרני, למרכז המוסד בפריס היה רצוף ויכוחים ועימותים על דרך הפעולה, על שאלות ארגון וניהול וכן בשאלות אישיות.

46. יומן המבצעים של המוסד, הכתוב בכתב-יד (של כמה אנשים שונים) והמחזיק ארבע מחברות גדולות כרוכות בכריכה קשה, תיעד את כל שיחות הטלפון הנכנסות במרכז המוסד בפריס, מינואר עד אוקטובר 1947. השפה מוצפנת בחלקה. היומן נמסר בסוף 1947 למשמרת לידי אברהם פולונסקי, מפקד L'Armée Juive בתקופת המלחמה, ומי שהיה לאחר מכן מראשי ה"הגנה" באירופה, והוא העבירו לידי – ועל כך תודתי לו מקרב לב.

ויכולת גבוהות. כל חברי הקבוצה המייסדת של המוסד; הממלאים תפקידים בכירים בארגון גם בשנים הנסקרות במאמר זה, למעט האשה היתידה בקבוצה זאת, דות קליגד (עליאב), היו חברי קיבוצים. קו זה נשמר לאורך כל תקופת קיומו של המוסד, אם כי בשנים שאנו דנים בהן, נפתח הארגון לקבוצות אוכלוסיה נוספות. כלומר, מלכתחילה, זו היתה קבוצה נבחרת שגויסה מתוך אוכלוסיה שהיא עצמה היתה בעלת סממנים ותודעה אליטריים מובהקים. הגיוס משורות הקיבוצים נבע לא דק מזמינותם של חברי הקיבוצים, מיכולתם להשתתף מבחינה כלכלית. כות אדם זה כבר היה מסומן, כבר נהנה מיוקרה רבה שכן הנמנים עליו היו נציגים נבחרים של אליטה משרתת ומגשימה, "קבוצה של בתירים" כניסוחו של ליסק.⁴⁷

המייסדים בעלי התפקידים המרכזיים הם אנשי העליות הרביעית והתמישית, כלומר, "עולים ציונים", כלשונו של יונתן שפירא ולא "עולים מהגרים".⁴⁸ בעת גיוסם הם היו בשנות השלושים או הארבעים שלהם; ובתקופה שאנו דנים בה, הם בשנות הארבעים והתמישים שלהם, במיטב שנותיהם, אבל עם פרספקטיבה של זמן ארוכה למדי לפנייהם; רובם עלו ארצה בגיל צעיר, ובעת התגייסותם למוסד, היו ותיקים יחסית בארץ, ומעורים בתייה; בעלי משענת משפתית ותברתית מוצקה; תפקידם במוסד לא היה תפקידם הציבורי הראשון ורובם ככולם באו לתפקיד עם הכשרה ציבורית-תנועתית מסוימת, הן בארץ הן בתוך-לארץ.

מבחינת תכונותיהם וכישוריהם האישיים, הם יכולים לאפיין יפה את "אצולת השרות" היישובית: אוטודידקטים, יודעי שפות, בעלי Savoir-vivre, מיומנויות של תיים שאינן נרכשות בבתי-ספר גבוהים; בעלי נסיון בתפקידי ניהול ובהנהגת אנשים.

צורת הגיוס שלהם היתה אליטיסטית מובהקת – מבוססת על היכרויות אישיות, על המלצות של תבדים, על פגישות עם מפקד המוסד. האחד גייס את השני, מה שהבטיח הומוגניות רבה ולכידות בשורות הקבוצה. הנתיבים בתוך המוסד, הן האופקיים והן האנכיים, היו פתוחים והתנועה בהם היתה בדרך כלל תוצאה של מוטיבציה, של נאמנות לאתוס של הארגון, וכן תכונות אישיות כגון יוזמה, כושר איתור, אינטליגנציה, תתכום, כושר מנהיגות, אגרסיביות ואסרטיביות, ושיוך מפלגתי.⁴⁹

47. משה ליסק, האליטות של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט, תל אביב 1981, עמ' 24.

48. יונתן שפירא, עילית ללא ממשיכים, תל אביב 1984, עמ' 15.

49. עד סוף מלחמת-העולם השניה, היו הרוב המכריע של פעילי המוסד חברי קיבוצים, בעיקר הקיבוץ המאוחד, ואנשי מפלגות פוליטיות של תנועת העבודה. בשנים שבין סוף המלחמה להקמת המדינה, השתנה הפרופיל הפוליטי של המוסד, הוא נעשה פלורליסטי יותר ונהפך לגוף בעל אופי טרום-ממלכתי שקיים זיקה הדוקה למפא"י.

מכך התבקשה הזדהות גבוהה עם הארגון ועם מטרותיו, תחושת שליחות אותנטית ותודעה אליטרית מובהקת. "תחושת שליחות אדירה – כתב איש מרכזי במוסד באביב 1947 – לילות נעשים לימים, ימי שבת וחג לימי עבודה וחול [...] אנו בתוך מלחמה עקשנית וקשה של כוחות לא שווים [...] שני הצדדים מגלים עקשנות [הצד השני הוא הבריטים – ע.ז.] ולזכותנו רצון ברזל ומסירות לעניין מחוסר הבדירה של עם לוחם ומהלחץ האיום של בני-אדם אומללים ומיואשים".⁵⁰

הנה אפוא קבוצה חברתית, ארגונית ומבצעית העומדת בחזית המאבק המרכזי שמנהלת החברה שהיא חלק ממנה, אחת האליטות במימסד המתגבש של אותה חברה. לא זו בלבד, אלא שחבריה המרכזיים של הקבוצה מוסיפים לשרת את חברתם בתפקידי-מפתח גם מן העבר השני של קו התפר שאנו מדברים עליו – הקמת המדינה. הם ממעצבי השרות הממשלתי, מנכ"לים של משרדי ממשלה בשנות-המדינה הראשונות, מקימי הצי, ובעלי תפקידים מרכזיים בשירותי הביטחון.

כיצד אפוא נמוגה קבוצה מרכזית כל כך אל תוך אין תודעתי בשנים הראשונות למדינה, ומדוע מופקע מקומה ממערכת הגופים מקימי-המדינה – לפחות על-פי המיתוס – כגון, הפלמ"ח, ההגנה ושאר המחזרות, ומן הקורפוס הטקסטואלי – התעודי והספרותי – שעיצב את חוויית הדור?
שאלה זו יש לשאול, וכיתר הטעמה, לגבי המעפילים, שהמשורר אמר עליהם כי נישאו עלי שכמם של צעירי הארץ, אך למעשה היה זה שכמם שלהם, כפי שניסינו להראות, אשר עליו נישא המאבק הציוני/לאומי ערב הקמת המדינה. כבר הראתה אביבה חלמיש את התמורות ביחס היישוב וכני היישוב להעפלה ולמעפילים בשנים 1945–1948.⁵¹ אני מבקשת להציע כמה אפשרויות של תשובה הקשורות זו בזו ואף נגזרות זו מזו. להימחותם של אלה בשנות המדינה הראשונות. אין מדובר כאן ב"אמת היסטורית" אחת, בעלת השתלשלות סיבתית ברורה, המבוססת על מימצא מסמכי מוצק וחד-משמעי, אלא יותר במערכת של עדויות עקיפות ודימוייהם של בני-הזמן, אשר יכולים ללמדנו על תודעתם ותמונות עולמם.

במישור הציבורי-הפוליטי נעשתה פעולה מכוונת ליצור שבר גמור בין העבר הגלתי הקרוב לבין ההווה המדינתי המתגבש. כלי המדינה, לרבות הצבא,

50. פינז גינזבורג מז'נבה לארץ, 14.4.47, ארכיון אישי, פינז גינזבורג.

51. אביבה חלמיש, "ההעפלה – ערכים, מיתוס ומציאות", אצל נורית גרץ (עורכת), נקודות חצופית – תרבות וחברה בארץ-ישראל, חל אביב חשמ"ח, (להלן: גרץ, עורכת) עמ' 98–86.

גוייסו למשימה הלאומית של שינוי פני העם והאדם בה.⁵² בן-גוריון ניסה להעניק להקמת המדינה משמעות משיחית-גאולית, לראות בה מאורע או מעשה החורגים מן הרצף ההיסטורי, ואשר בה בשעה שהם בעלי אוריינטציה עתידנית במהותם, הרי הם נובעים ישירות מן העבר הקדום של עם ישראל בארצו. בהקמת המדינה ראה "המעשה המופלא ביותר בחיי העם היהודי מאז כיבושי יהושע בן-נון."⁵³ ובמקום אחר קבע כי "[...] מלחמות יהושע בן-נון והשופטים שבאו אחריו; חיי שאול, דוד ושלמה ופעולותיהם; עלילות עוזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל, יש בהם יותר אקטואליות, הם יותר קרובים ומאלפים ומלאים לשד חיוני בשביל הדור הנולד, הגדל והחי בארץ, מאשר כל הנאומים והוויכוחים בקונגרסים של באזל."⁵⁴ כאשר קבע נתן רוטנשטריך כי "יש מקום לחשש שאם נניח לעבר הרחוק בלבד לפרנס אותנו, לא יפרנס אותנו אף הוא ונישאר רדודי עבר,"⁵⁵ או ש"כמו בכל תחייה מתרחש מעשה התחייה במקום ובזמן ההיסטורי שאנו עומדים בו, ונמצאים בו בפועל,"⁵⁶ הגיב בן-גוריון: "אתה טועה שאין קפיצה בהיסטוריה [...]. בייסוד מדינת היהודים היתה קפיצה של מאות בשנים, ובמלחמת הקוממיות התקרבו לימי יהושע בן-נון."⁵⁷

והיתה כמובן המלחמה עצמה, מלחמת השחרור או "מלחמת הקוממיות" כניסוחו של בן-גוריון, שאפשר לדמותה לטקס-מעבר רב-עוצמה ורווי דם, שממנו נולדה האומה הצעירה, "שטופת דמע וקסם". המלחמה, על 6000 קורבנותיה, נהפכה לחוויית יסוד כה גורפת וכה טוטאלית שהיא אמנם מחתה, לפחות למשך פרק זמן מסויים, את כל המהלכים שקדמו לה, את העבר ההיסטורי הקרוב שלה. אל תוך אקט-הייסוד הזה הותכו אמנם העבר ההיסטורי הקרוב, כלומר, הגולה והשואה, והנפשות הפועלות של אותו עבר, אבל מתוכו הופק נתן חדש, אומה עברית צעירה, ודמות-אדם חדשה. ודמות זו היתה היחידה שגם פעלה באותה זירה היסטורית חדשה וגם תיעדה אותה. לא היה מקום לדמויות

52. לדוגמה, שירות התרבות של צה"ל, הוציא לאור ספרון ובו מבחר הצעות לשמות עבריים לעולים החדשים. ראה מרדכי נמצאבי, בחר לך שם עברי, תל-אביב תש"ט. יתר על כן, קציני צה"ל ונציגי המדינה בחוץ-לארץ חוייבו לעברת את שמותיהם. להרחבת הדיון ב"חילוף התרבויות" ראה: איתמר אבן-זהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948", קתדרה 16, תש"ם, עמ' 165-189; גדעון טורי, "עיברות שמות-משפחה בארץ-ישראל כיתרגום תרבותי": תרגיל שלדי במסגרת הסמיוטיקה של התרבות", גרץ (עורכת), עמ' 152-171.

53. בן-גוריון בכינוס העיוני, ירושלים 8-15 באוגוסט 1957, מצוטט אצל מיכאל קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, קריית שדה בוקר 1988, עמ' 71 (להלן: קרן).

54. בן-גוריון, "מונחים וערכים", חזות (3) 1957, עמ' 11, מצוטט אצל קרן, עמ' 70.

55. נתן רוטנשטריך, "תודעת הצורך במולדת", חזות (3) 1957, מצוטט אצל קרן, עמ' 71.

56. נתן רוטנשטריך אל בן-גוריון, 11 בינואר 1957, אצל קרן, עמ' 72.

57. בן-גוריון, "מונחים וערכים", אצל קרן, עמ' 71.

אתדות שישבשו את התמונה. לוחמי מלחמת השחרור ונופליה נתפשו כולם כבני הארץ. וספרות המלחמה היתה בדרך כלל (להוציא את מקרהו של אבא קובנר) של בני הארץ ועל בני הארץ. ספרות זו היתה כלי הביטוי העז ביותר לאותם עדכים שהמדינה החדשה ביקשה להנחיל ולייצג בעת ובעונה אחת – עבדיות, צבדיות, תוצרת הארץ והאדמה הזו, עלומים נצתיים, גבודה פיזית, לתימה ומוות הדיאי.

על אף המימד האידוני והאנטי-מיתי שב"מי צקלג" של ס. יזהר, מגלמים גיבוריו, קובי ותבריו "יפי הבלודית", אותם המדכיבים ממש של מיתוס התקומה. עלמים יפים נצתיים, הם אינם משתנים ואינם מתפתחים,⁵⁸ ומהלכים במקום שמתוך למקום, בזמן שמחוץ לזמן, זמן מטה-היסטודי, הווה נצתי, "עתה גברתן גדול ואין תופי, גדול ונוגע."⁵⁹ הם "מגש הכסף" עליו ניתנה מדינת היהודים. הם "הנעדה והנעד לובשי תול ותגור וכבדי נעליים [...] עיפים עד בלי קץ, נזירים ממדגוע, ונוטפים טללי נעודים עבדיים [...] ואין אות אם תיים הם או ידויים".⁶⁰

הם אותן דמויות פסידו-קדמוניות, מיתולוגיות. אותם מתים-לא-מתים משידי המלחמה של תיים גודי, שדאו אוד בשנת 1949 בקובץ "פרתי אש", שנתשב לקובץ השירים הפופולדי והייצוגי ביותר של ספרות מלחמת השחרור.⁶¹ הם הנופלים התיים לנצת ב"הנה מוטלות גופותינו": "הן נקום והגתנו שנית כמו אז, ושכנו שנית לתחיה. נדדה איומים וגדולים ואצים לעזדה, כי הכל בקדבנו עוד תי ושוץף בעודקים ולוהט. לא בגדנו, דאה, נשקנו צמוד ומדוקן כודים, אשפתנו דיקה",⁶² כתב גורי הצעיר בטקסט, שכמאמרו של דן מירון, שימש לדיטואל לאומי מכפד ותוגג כאחד, לטקס חילוני דתי שהעניק מימד טדנסצדנט-לי להישג שהושג ולקורבן שהועלה.⁶³

שידים כמו "מגש הכסף" ו"הנה מוטלות גופותינו" היו לא רק לסמל המאחד והמגדיד תברה, או למיזער, המגדיד את השכבות המעצבות את האתוס של אותה תבדה, אלא הם היו לב ליבו של מיתוס התקומה הציוני. ומעניין לציין כאן שאת שידו "מגש הכסף" כתב אלטרמן בנובמבר 1947, בעצם הימים בהם התדתש האפוס הגדול ביותר של ההעפלה – מבצע אוניות ה"פאנים" שהעלו בבת-אחת 15,000 מעפילים.

58. על גיבוריו של ס. יזהר ראה, דן מירון, ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו, תל אביב 1962, עמ' 175-342.

59. ס. יזהר, ימי צקלג (ב), תל אביב 1958, עמ' 1086.

60. נתן אלטרמן, הטור השביעי (ספר ראשון), תל אביב 1975, עמ' 154-155.

61. דיון מקיף ומאלף ביותר על קובץ "פרתי אש" מצוי אצל דן מירון, "הזמן הצועד והמוות המבוטל", הארץ, 1.4.88, עמ' 42-62.

62. חיים גורי, פרתי אש, מרחביה 1949, עמ' 78.

63. ראה הערה 61.

אלתרמן אכן ראוי לבחינה נפרדת בהתייחסותו להעפלה. הוא אמנם ליווה מקרוב את מבצעי ההעפלה, וכתב בעניינה כמה מטוריו הידועים ביותר. אך הוא שר בהם בעיקר את תהילתם של בני הארץ, אנשי הפלי"ם "הנושאים את עמם עלי שכם",⁶⁴ או את זו של הזרים המסייעים להעפלה, הקפיטנים, הסרסורים, הסוחרים המוכסים ומבריחי הגבולות, "לכן תהילה לכל עורמות עם רמיות / ולכל חובלים שכירים ולמבריחי המכס / ולסרסורי ערי החוף הדרומיות / אשר מכרו כלי שיט וכלי אש למלאכת".⁶⁵

רק מאוחר יותר הם מופיעים, המעפילים הפליטים, חולים, מוכים ומבוזים, שארית פליטה. "שם חייטים ורצענים וכתפים ושם נוצצת תער גלבים / ושם צורפים וחרשי ברזל [...] / שם דיני גולה וחלפניה [...]"⁶⁶ או, במקום אחר, "בתחתיות ספינה רבצנו לכלימה / והאני[ה] חולה. חורקים קרשיה / אותה שכר העם לזו המלחמה / אשר נשים וטף רכבה ופרשיה / [...] ואנו רק עדה צפופה ונואשה / ולא פני איש לנו או צלם האשה / כי זה לנו בדרך ירחים ששה".⁶⁷

אין צורך לומר שהמעפילים הפליטים הללו, מייצגיה של הגולה, שרידיה של השואה, אנשי העבר הקרוב, לא התאימו לדמות האדם של המדינה החדשה. הם היו האנטי-תזה שלה. במובן מסויים היה גלום בהם אף איום על דמות זו, שמא יגברו כוחות היהודיות הזו, הגלותיות הנאנקת, על העבריות החדשה והגאה. כדבריו הקשים של אלתרמן ב"דף של מיכאל": "עת עומסים אנו את הבאים בחשכה, עת כי נושאים אנו את חיתם על גב / חשים אנחנו את חרדת נשימתם ואת אנקת גופם הדך והניגף / אך גם את כפתם נסגרת על גרוננו / [...] [ו]מלחמת שניים סמויה וקנאית בו תשתחל כחוט ומבחוץ תבוא בו ומחדרים / לחרוץ אם יטחנו ריחיו אח הגרעין / או הגרעין יטחן את אבן הריחיים".⁶⁸

ולבסוף, באורח מורכב יותר וישיר פחות, לא הלמו גם פעילי המוסד לעלייה ב', אותם בוני היישוב ושליחיו אל הגולה, את דמות האדם החדשה של המיחוס הציוני. הם היו מבוגרים מדי, רובם ילידי אותה גולה ולא בני הארץ. הם לא לבשו חול וחגור ולא עטו טללי נעורים עבריים. את מלחמתם הם ניהלו לא כאן, לא על האדמה הזאת, ולא תחת שמיים אלה, כמו אנשי הפלמ"ח, למשל, אלא שם, בגולה, עם יהודי הגולה, והם עשו זאת עדיין באמצעים "גלותיים" – מסחר, גלגול כספים, קנייה ומכירה, שתדלנות, פעולות שבאזור הדמדומים שבין מותר ואסור. האחוס היה לאומי, המתודה היתה "גלותית". אמנות העורמה וההישרדות, "זהבם של היהודים" בלשון אלתרמן.

64. נתן אלתרמן, "מחוך נאום תשובה לרב חובלים איטלקי...", שם, עמ' 97.

65. נתן אלתרמן, "סתר שוק", עיר היונה, תל אביב 1972, עמ' 12.

66. נתן אלתרמן, "דף של מיכאל", שם, עמ' 25.

67. נתן אלתרמן, "חפת ימים", שם, עמ' 15.

68. נתן אלתרמן, "דף של מיכאל", שם, עמ' 26-27.

יחרה מזאת, לא דק הם עצמם, אנשי המוסד, גילו במהלך פעולתם עם המעפילים ולמענם, הזדהות גוברת והולכת עם גורלם ומצבם של אותם ניצולים/פליטים, ועם ה"דחף המעפילי" שלהם, עד כדי התנגשות עם צרכי השעה של היישוב, כפי שהנהגה הגדירה אותם;⁶⁹ באורח פרדוקסלי הם אף נטמעו או הוטמעו בתוך חברת המעפילים ובאלמוניות המעפילית וזוהו איחן. אנשי הפלי"ם – רובם בני הארץ – שעסקו בהעפלה והיו אמורים להיות כפופים לראשי המוסד לא קיבלו את מרותם. הם זילזלו בסגנון הפעולה ה"גלותי" של המוסד ובמימדי ההעפלה, חבעו להיות כפופים ישירות למטה הפלמ"ח, והתבדלו ביחודיותם הילידית.⁷⁰

האם צריך היה לחלוף טקט היסטורי מסויים – ואיזה – האם צריך היה לבוא גל נוסף של עלייה המונית מארצות המזרח, על מנת שהעולים של הגל הקודם יקבלו את הלגיטימציה שלהם? האם צריכה הייתה העבריות להפנים את היהודיות, האם צריכה הייתה הארץ וצריכים היו בניה להפנים את הגולה ואת השואה ולעבד אותם כאבני בניין ביישותם, כדי שהאפוס של ההעפלה, על מרכיביו, יתחיל למצוא את מקומו?

69. ראה הערה 43.

70. בן-גוריון ביומנו אף מרתיק לכת וכותב, בעקבות פגישה עם מפקדי הפלמ"ח, כי אנשי הפלי"ם "שונאים למוסד". יומן בן-גוריון 17.4.47, אב"ג: עדויות-של דן בן-אמוץ, שאול ביבר ואחרים, למחברת.